

АСПЕКТОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

О.І. Ніка, к. філол. н.

ЕВІДЕНЦІЙНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ МОДУСУ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ

У статті обґрунтовується евіденційність як одна з основних категорій модусу, аналізується пряма евіденційність у староукраїнських текстах другої половини XVI – першої половини XVII ст.

The article deals with the investigation of evidency as one of the main moduse's category, direct evidency in old ukrainian texts of second part of XVI-the first part of XVII centuries.

Знаменно, що у прагматиці сфера суб'єкта розглядається як внутрішній світ уявлень конкретного мовця, який за допомогою мови передає інформацію не тільки про об'єктивний світ емпіричних об'єктів, але і про суб'єктивні переживання, почуття та ін. За відомим висловленням Ю.С. Степанова, модальність переходить у сферу прагматики мови, що, безперечно, стосується не тільки однієї з названих модусних категорій, а й модусу як метакатегорії ін., які розглядаються із погляду лінгвопрагматики, дискурсології.

У сучасній лінгвістиці розвиток комунікативних студій пов'язаний з іменем Ф.С. Бацевича, автора фундаментальних досліджень із теорії та лінгвістичних інтерпретацій тексту – „Нариси з комунікативної лінгвістики” (2003), „Основи комунікативної лінгвістики” (2004), „Нариси з комунікативної девіатології” (2000), „Стежками Франкового тексту” (наук. ред., 2007) та ін. У них акцентується увага на термінології комунікативної лінгвістики, на системному підході до аналізу комунікативних ситуацій, що, з одного боку, знімає термінологічну синонімічність і неоднозначність у лінгвістичному потрактуванні мовленнєвих явищ, з іншого боку – спрямоване на багатоаспектність аналізу мовця, суб'єкта у продукованому висловленні, тексті, дискурсі.

Позиція суб'єкта, мовця в текстах, особливо віддалених історико-мовних періодів, становить інтерес із погляду ступеня його присутності і виявлення в тексті, способу диференціації ним інформації непрямой і прямої, взаємозв'язків евіденційності з іншими модусними категоріями – персуазивністю та епістемічністю, що визначило *актуальність* цього дослідження.

Категорія евіденційності аналізується в системі модусних категорій¹ і пов'язана з семантичними параметрами висловлення, що характеризують ставлення мовця до змісту висловлюваного ним, а саме – вказівку на джерело інформації.

У статті акцентується увага на прямій і непрямій евіденційності, які розглядаються у висловленні, тексті як способи отримання інформації і, відповідно, визначення різного ступеня достовірності повідомлюваного мовцем, співвіднесення мовця з суб'єктом модусу.

У колі названої проблематики евіденційність виявляється взаємозв'язаною з іншими характеристиками, зокрема з епістемічною оцінкою, оскільки аналіз висловлюваного мовцем залежить від ступеня його впевненості чи невпевненості в достовірності цього. У питанні про евіденційність та епістемічність є істотним з'ясування верифікованих і неверифікованих висловлень, оскільки лише верифіковані можуть мати епістемічну оцінку.

У дослідженні аналізується евіденційність як категорія, що дозволяє маркувати різні ступені достовірності і співвідносити висловлюване мовцем із джерелом інформації для створення в тексті діалогічності. Отже, для нашої роботи є принципово важливим визначення евіденційності у висловленні, тексті для простеження градації достовірності, рівня відповідальності мовця за повідомлювану інформацію.

В основу дослідження покладено ідею про розмежування прямої і непрямой евіденційності, що ступенюється за шкалою „я – інший”, „своє – чуже”, „авторське – цитоване”.

Теоретичні основи цієї категорії виклав Р. Якобсон у праці „Шифтери, дієслівні категорії і російське дієслово”², в якій евіденційність визначена в колі граматичних категорій дієслова.

Специфіка цієї категорії виявляється в обов'язковому врахуванні трьох особливостей: повідомлюваного факту (E^n), факту

повідомлення (E^s) і передаваного факту повідомлення, тобто джерела інформації про повідомлюваний факт (E^{ms}).

Таким чином, засвідченість відноситься до шифтерів і має загальний вигляд формули: $E^n E^{ms} / E^s$, де відповідно до позначень Р.О. Якобсона: s – повідомлення (speech); n – тема повідомлення (narrate); E – факт (event); P – будь-хто з його учасників (participant).

Можлива різнорідність джерел про повідомлюваний факт зводиться до того, що „мовець повідомляє про подію, ґрунтуючись на повідомленні якої-небудь іншої особи (цитативні, тобто від когось отримані відомості), на снах (відомості, отримані шляхом одкровення), на здогадах (гадані відомості) чи на власному минулому досвіді (відомості, добуті з пам'яті)”³, а отже, евіденційність розуміється як засвідченість повідомлюваного мовцем.

У сучасній лінгвістиці використовуються також інші терміни на позначення цього поняття: засвідченість/незасвідченість, інференційність/неінференційність, переповідність/непереповідність, дистантність/недистантність, конфірмативність/неконфірмативність та ін. У нашому дослідженні використовується уведений у лінгвістичний обіг Р. Якобсоном термін „евіденційність”, а також до нього додаються різні уточнювальні характеристики (пряма, непряма евіденційність та ін.), що конкретизують ступені співвіднесення висловлюваного мовцем із характеристикою джерела інформації.

Визначення евіденційності в колі шифтерів як рухливих показників висловлення привернуло увагу дослідників до релевантних характеристик, пов'язаних із семантичними параметрами, що характеризують ставлення мовця до змісту повідомлюваного. Розвиток теорії евіденційності продовжувався в напрямі розмежування рамкової і пропозитивної частин висловлення, співвіднесення евіденційності з модальною рамкою (модусом), що залежить від епістемічної оцінки пропозиції. Зокрема евіденційна рамка (EV) висловлення інформує про мовця і суб'єкт модусу, визначаючи його відношення до пропозиції (P).

У лінгвістичних працях евіденційність аналізується як пряма чи непряма відповідно до характеристики джерела інформації, на основі чого мовець вибудовує свою маніфестацію про повідомлюваний факт. Ця інформація деталізується за способом її отримання: 1) чуттєвим сприйняттям факту; 2) логічним

умовисновком; 3) повідомленням про факт із боку „іншого”. Так, семантика висловлень, що передають вказівку на власні чуттєві (слухові, зорові) сприйняття, підкреслює мовця як суб’єкта модусу, тому це знання кваліфікується як повне і достовірне (за умови дотримання щирості).

Висловлення з предикатами зорового сприйняття (*бачити, що*) може виконувати роль евіденційних висновків, тобто їх інтерпретація переходить у сферу епістемічного (когнітивного) значення.

Семантика непрямої евіденційності локалізується в *інференційності*, коли висловлена мовцем інформація ґрунтується на умовисновку, *переповідності*, тобто на повідомленні іншої особи, а також *адміративності* – непідготовленому сприйнятті, несподіваному виявленні факту в момент мовлення про нього. У таких випадках мовець інформує про відсутність повної впевненості щодо достовірності повідомлюваного і тому знімає з себе відповідальність за ствердження.

Характеристика інформації з погляду джерела або способу її отримання також набула лінгвістичного значення модусної категорії авторизації, що розглядається в колі кваліфікативних категорій разом із модальністю, персуазивністю, оцінністю^{4,5,6}.

Доречно також наголосити на зв’язку непрямої евіденційності з інтертекстуальністю. Інтертекстуальність прочитується у сповненості тексту чужими словами різного ступеня чужості або різного ступеня освоєності, різного ступеня усвідомленості і виділеності (М. Бахтін), будь-який текст „створюється у вигляді цитатної мозаїки” (Ю. Кристева), зітканий із цитат, які відсилають до тисяч культурних джерел”, „створюється з анонімних, невловимих і разом із тим уже читаних цитат – із цитат без лапок” (Р. Барт), що визначає явну і конститутивну неоднорідність тексту (Ж. Отье-Ревю).

На нашу думку, використання терміна „евіденційність” у цій роботі має внутрішню логіку. По-перше, введення цього терміна в лінгвістичний обіг доцільно виводиться із загальної природи шифтерів, значення і сутність яких розкрита Р. Якобсоном. По-друге, поняття інтертекстуальності несумісне зі структурною парадигмою, воно входить в онтологію дискурсу, забезпечуючи стійкість і

взаємопроникність дискурсивних формацій. На відміну від інтертекстуальності, евіденційність включає непряму і пряму засвідченість уведеної мовцем інформації, що, на нашу думку, розширює межі обговорюваного питання. По-третє, уточнювальні характеристики евіденційності (пряма, непряма), а також інші терміни, що вказують на різні способи отримання уведеної мовцем інформації (інференційність, адміративність) у висловлення, теж виявилися одним з аргументів, що вплинув на вибір терміна „евіденційність” із-поміж інших, наприклад, авторизація.

На матеріалі текстів другої половини XVI – першої половини XVII ст., написаних і перекладених староукраїнською книжною мовою, визначаються такі особливості прямої евіденційності:

1. Пряма евіденційність загалом характеризує диктумну частину висловлення, тобто перебуває у позиції *de dicto*.

Лексико-синтаксичним засобом вираження модусу (евіденційної рамки), що передає значення прямої евіденційності, є суб’єктно-предикатна структура, яка становить головну частину складнопідрядного речення з підрядним з’ясувальним.

Особливості використання – у дискурсивному співвіднесенні прямої (**А** *то бачю*) і непрямої (*и всѣ(м) есть явно*) евіденційності – індивідуалізація та узагальнення оцінок, що відповідає інтенціям православного автора полемічного тексту та розрахованого впливу на реципієнта: *и А то бачю<, >* *и всѣ(м) есть явно<, >* же она**А** *флоре(н)ска**А** оунѣ**А**<, >* або *слушнѣй листрикійскій събѣрѣ<, >* *пре(з) теперешнюю вашу згоду обновлен(ъ)<, >* (Отпис, 452).

Дискурсивна мотивація альтернативі „я – ти (опонент)” відповідає процедурі аргументації: *речеи, же неслоушне, абы нижшій вы(ш)шого<, >* *бискупъ патріарху<, >* *патріарха папѣжа<, >* *судити и виклинати мѣль<, >* *А я реку<, >* же то бо(л)ше неслоушне, и(ж) ты Володиме(р)скому, Лоуцкому, Полоцкому, Пи(н)скому и Холмскому вл(д)ко(м)<, > на(д) Льовскимъ и Премыскимъ вл(д)ками<, > которые и(м) во всемъ не толко соуть ровни<, > але и взгладомъ мѣсце<, > и взгладомъ оуружень**А**<, > и взгладомъ лѣ(т) пре(д) нѣкоторыми з нихъ про(д)коують<, > власть ро(з)маитую, зверхность и вышность приписуешъ<, > (Апокр., 144–145).

Така альтернатива простежується як у вигляді наведення мовцем контраргументів, так і дотримання формальної

симетричності їх оформлення (однакові структури висловлень), способу логічного виведення (силогізм): Добре, же (с) ту рачи(л) уне(с)ти силоски(с)мъ чужи(й). **ѡ**во те(ж) и я повѣмъ, и сво(й) силоски(с)мъ<,> проти(в)ко **ѡ**но(г)[о] заносу (Діал., 333–333б).

Як уже відзначалося, ведення релігійної дискусії з використанням силогізмів не належало до православної полемічної традиції і більше практикувалося „заходницями”, про що свідчить „Історія... **ѡ** Ферарскомъ або Флорен(ъ)ско(м) синодѣ” (Ліст.). Разом із тим від вираження інтенцій мовця (*и я повѣмъ*) до дотримання процедури логічного виведення ним „істини” вербалізується суб’єктний фокус: *С. Мовлю наконѣ(ц)<,> и(ж) кгда ми мовити буде(т) в(ъ) Дх̣у Сто(м) ек(ъ)кли(с)сія Хѡа во (и)мя Хѡо<:> теды я та(к) держу<,> же Са(м) Хѣ то мови(т)<,> и ѡноѣ цю мовити буде(т) в(ъ) то(й) ек(ъ)киси(и)<,> розумѣю, же то ѣ(ст) Са(м) Дх̣ъ Сты(и)* (Діал., 324).

Отже, основу такого модусу становить займенник і предикат мовлення, зорового відчуття та ін., вжитий у когнітивному значенні (наприклад, *реку, повѣмъ, бачю, держу*).

2. Пряма евіденційність – у позиції *de re*, тобто стосується конкретного сегмента висловлення, частіше таке вживання є парентетичним і спеціально маркується в тексті графічними засобами (дужками, комами) та інтонаційно. Особливе підкреслення і виділення вказівки на суб’єкт мовлення має на меті семантичне і логічне акцентування слова чи сполуки слів, істотних для розкриття сутності складних релігійних понять мовцем, а також адекватного розуміння і сприйняття висловлюваного реципієнтом.

У такий спосіб мовець встановлює не тільки свою „причетність” до висловлюваного, а валоризує сутність розкриття окремих релігійних питань, значення яких мотивується дискурсом.

Відомі або нові оцінки, акцентовані безпосередньо мовцем, вводяться парентетично:

а) для зняття смислових суперечностей у побудові висловлення, тексту: Чимъ *премудрѣишій* на(д) всѣ пре(д) собою и по собѣ цари земные<,> *премудрый, мовлю, Соломонъ<,> Црѣ* Вышнего образиль<,> и прогнѣваль<:>? (Отпис, 428).

б) для додаткового пояснення з метою увиразнення інтенцій і переконань мовця та досягнення адекватного впливу на

реципієнта: С. ни(к)гды ничому на(д) то не буде(т) учити Цр̣квь Х̣ва ка-оличе(с)кая, мо(в)лю<,> котораа пра(в)диве е(ст) ка-оличе(с)кою<.> (Діал., 323–323б).

в) для метафоризованої характеристики повідомлюваного як нової оцінки, індивідуалізованої мовцем, для досягнення очікуваного іллокутивного впливу: В которо(й) цр̣кви *взбуреной* <(я мовлю)> в жидо(в)ско(й)<,> а не в то(й), в которо(й) тепе(р) есте(м) (Каз., 144).

Модифікації парентетичного введення маркерів прямої евіденційності полягають в їх ускладненні допоміжним дієсловом в 1-ій ос. одн. до інфінітива *мовити*, що слугує для логічного висновку з уже сказаного, так і пошуку адекватного слова: Которое то по(д)вы(ш)шен(ъ)е мое першею оказією мнѣ было<,> з(ъ) суптелны(х), и, *якъ маю мовити*<,> *звѣтрє(н)ныхъ* (на полі зліва – *повѣтру подобны(х)*) школныхъ диспуацій<,> на землю з(ъ)ступи(т)<:> и наоуки самыє до ску(т)ку старан(ъ)а дх̣овного ѿ дш̣ахъ<,> и церкв̣ахъ привести<.> (Сп., 4б). У цьому разі уточнення значення слова в тексті відбувається також за допомогою глоси: *звѣтрє(н)ныхъ* (на полі зліва – *повѣтру подобны(х)*).

Загалом основу парентетичного використання маркерів прямої евіденційності становить дієслово мовлення 1-ої ос. одн. і відповідний займенник, причому наявність останнього зафіксована в умовах графічного виділення парентези. Як правило, така парентеза постпозитивна щодо виділюваного сегмента висловлення. Препозитивне використання зафіксоване для використовуваних з аналогічною функцією *якъ маю мовити*, *яко бачу*, які доповнюють характеристику засобів вираження вказівки на джерело інформації: Не без причины в̣м̣ того своего Висаріона, *яко бачу*, на доброй пам̣ати маєте (Отпис, 473).

3. Пряма евіденційність характеризує диктумну частину висловлення, але вводиться в його структуру парентетично.

У такому випадку акцентуються різні характеристики (*слушне*, *смеле*) щодо мовлення як можливості висловлювання позиції мовця (*речи могу*): (а хотяжь вижу часы нынешние злостивые, которые горко оплакиваючи съ пророком (Псал. 41), *слушне речи могу*: „быша слезы моя мне хлебъ день и ношъ” (примітка видавця – Псал. XLI), и частокротъ сердце мое такъ есть стиснено, ижь ани мовити, ани писати что возможно (Лист, 989).

У процесі текстобудови акцент на інтенціях мовця реалізується за допомогою суб'єктних вставок: В то(й) засе моєй мѣ(ст)ца ѿ(д)мѣнѣ<,> и достое(н)ства<,> и маєтност[є]ї оутрату прїймаю за вдѣчнє<,> понева(ж), *яко-(м) рєкъ*, не своего чого<,> але Іс Хр(и)стового шукаю<,> (Сп., 2).

Отже, зростання ролі прямої евіденційності в аналізованих текстах ілюструє різні аспекти прояву суб'єктного фокусу: оцінність і достовірність повідомлюваного з погляду конкретного мовця, інтерактивного впливу на реципієнта.

Пряма евіденційність представлена у писемних пам'ятках розгляданого періоду у позиціях *de re* і *de dicto*, у модусному вираженні головної частини складнопідрядного речення з підрядним з'ясувальним і парентетично. Актуалізація висловлюваного мовцем експлікується за допомогою дієслівних форм 1-ої ос. одн. теп. часу на позначення мовлення, зорового чи ін. сприйняття, проте з огляду на особливість позначуваних відношень тяжіє до епістемічних значень. Модифікації парентез відбуваються уведенням допоміжних дієслів, прислівників, що характеризують мовлення чи епістемічний стан, та сполучників: *якъ маю мовити, яко бачу, смеле речи могу, яко-м рєкъ*.

Аналітика дослідження виводиться за умови урахування дискурсивних особливостей тексту писемної пам'ятки, модусу як дискурсивної категорії. У більшості випадків доводиться визначати сукупність значень, прочитаних через пряму евіденційність і доповнених особливостями висловлення, тексту.

З іншого боку, переповідність як один з різновидів непрямой евіденційності „проростає” оцінністю, що співвідносить „чуже” зі „своїм”, пропущеним кризь свідомість мовця.

Історико-епістемічний ракурс дослідження стосується з'ясування особливостей „я” як суб'єкта мислення і пізнання навколишнього світу, співвідноситься з досліджуваними часовими межами, зокрема з розумінням сутності та особливостей суб'єкта в філософських системах того часу, що синхронізуються з буттям цього суб'єкта і позначаються на модусній інформації. У процесі творення текстів автори оперували більшою кількістю джерел, що уможливлювало їх вибір, порівняння, оцінку, діалогічність.

¹Бондарко А.В. К истолкованию семантики модальности / А.В. Бондарко // Язык, литература, эпос: к 100-летию со дня рождения акад. В.М. Жирмунского. – СПб., 2001. – С. 34–40; ²Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р.О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 95–113; ³Там же. – С. 101; ⁴Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М., 1973; ⁵Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення / В.Д. Шинкарук. – Чернівці, 2002; ⁶Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т.В. Шмелева // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М., 1984. – С. 78–100.

Список умовних скорочень назв джерел

Апокр. – Філалет Христофор. Апокрисис, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ. – Ш. Кир. 824. – Арк. 1–414.

Діал. – „Диалог албо розмова” Мелетія (Пігаса), 1602, у рукописі першої чверті XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш. 169П(46). – Арк. 315–348.

Каз. – Зизаній Стефан. Казанье стго Кирилла, патріарьхи ієр(с̃)лимського, Вільно, 1596. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 748.

Лист – Листъ Ипатія Потея къ князю Константину Константиновичу Острожскому, 3 июня 1598 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 3. – СПб., 1903. – Ст. 983–1040.

Ліст. – Исторія в Листрикійскомъ... Ферарскомъ або Флорен(ъ)ско(м) синодѣ, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 824.

Отпис Δ W(т)пись на листъ... Ипатія” Клірика Острозького, Острог, 1598. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 824. – Арк. 414–477.

Сп. – [де Домініс Марк Антоній.] Послання до єпископів... з планом унії церков, початок XVII ст. – Рукоп. ЦНБВ, Ш. ДАП 112.

О.І. Клімкіна, к. філол. н.

ВІДОБРАЖЕННЯ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ КУЛЬТІВ У ДЗЕРКАЛІ СЕМАНТИКИ КИЇВСЬКИХ ТОПООСНОВ

Статтю присвячено дослідженню семантики київських топооснов. Сучасна розмаїта топоніміка Києва являє собою досвід багатовікового розвитку географічних назв, серед яких зустрічаються топоніми праслов'янського, давньоруського та